

Сучасники про підготовку офіцерів у військах за часів правління Миколи I

*Козинець Олена Гаврилівна
к.і.н., зав. кафедри історії та теорії держави і права,
конституційного та адміністративного права
Чернігівського державного інституту права,
соціальних технологій та праці*

Підготовка офіцерів російської армії була одним із важливих завдань уряду. Необхідно відмітити, що його особлива увага за часів правління імператора Миколи I була звернена на підготовку офіцерів у військах. У даній розвідці піде мова про порядок надання офіцерського чину юнкерам, добровольцям та унтер-офіцерам.

Внаслідок ряду причин проблема підготовки офіцерських кадрів у військах не отримала належного висвітлення в наукових працях. Лише побіжно при характеристиці стану російської армії на передодні Східної війни 1853-1856 рр. про підготовку офіцерів у військах згадував А.М.Зайончковський [1]. Також О.Ф.Редігер [2], характеризуючи систему комплектування армії, приділяв увагу підготовці офіцерів, які не мали спеціальної освіти, отриманої у військових навчальних закладах. За радянських часів до вивчення цієї проблеми, але також у загальному контексті підготовки військових кадрів, звертався Л.Г.Безкровний [3].

Для дослідження зазначеної проблеми були залучені поряд з документальними джерелами й джерела особистого походження, оскільки саме останні дають змогу охарактеризувати процес підготовки офіцерів у військах та їх місце і роль у російській армії.

Офіцерський корпус Російської імперії в другій чверті XIX ст. формувався відповідними кадрами за рахунок: 1) випускників військових навчальних закладів; 2) надання офіцерського чину добровольцям та юнкерам, в основному це були дворяни, які отримали освіту у навчальних закладах

невійськового профілю або вдома; 3) надання офіцерського чину добре підготовленим унтер-офіцерам, які вислужили необхідний строк. Отже, історично склалося, що корпус офіцерів російської армії складався з офіцерів двох категорії, а саме: які мали спеціальну військову освіту й які отримали підготовку у військах.

Необхідно відзначити, що корпус офіцерів російської армії в другій чверті XIX ст. формувався не тільки і не стільки за рахунок випускників військово-навчальних закладів, а переважно за рахунок присвоєння офіцерських чинів юнкерам, добровольцям і добре підготовленим унтер-офіцерам. Навіть в умовах достатнього розвитку системи військово-навчальних закладів дати армії необхідну кількість офіцерів, які б мали спеціальну підготовку, було неможливо, оскільки така підготовка вимагала величезних фінансових витрат. І хоча друга чверть XIX ст. позначилась в історії Російської імперії як період, коли уряд та особисто імператор Микола I виявляли особливу турботу про розвиток існуючих та створення нових військових навчальних закладів, але прийняти всіх бажаючих на навчання було неможливо. На початку 30-х рр. XIX ст., коли процес організації військово-навчальних закладів був фактично завершений, уряд мав намір відмовити дворянам у прийомі на військову службу нижніми чинами з наступною вислугою [4], але цей намір не вдалося реалізувати, оскільки, зменшення офіцерського складу у військах, особливо після російсько-турецької війни 1828-1829 рр. та польського повстання 1830-1831 рр., показало, що обійтися при комплектуванні армії тільки випускниками військово-навчальних закладів неможливо. Тому в Російській імперії, як і в інших державах, одним із найбільше дієвих шляхів поповнення офіцерського корпусу були юнкери й добровольці.

Так, офіцерів, які закінчили військово-навчальні заклади було в три рази менше, ніж офіцерів, які отримали чин, вступивши на службу добровольцями та юнкерами. Про цей факт, насамперед, свідчать дані офіційної статистики.

Так, за 25 років правління імператора Миколи I, з 1825 до 1850 р., з 50567 чоловік, яким присвоїли офіцерський чин, лише 14415 чоловік були випускниками військово-навчальних закладів [5]. Вони, безумовно, мали відповідну підготовку, але це дорого коштувало державі, тому штати вихованців були обмежені.

Перші військові навчальні заклади, які були створені у XVIII ст., майже ніколи не набирали повного комплекту вихованців. Зі спогадів О.Г.Щербатова, який у 1792 р. отримав чин прапорщика лейб-гвардії Семенівського полку, відомо, що, в силу звичаїв тогочасного суспільства, дітей молодшого віку записували у гвардію через упереджене ставлення до існуючих військових навчальних закладів [6]. Тому як у XVIII ст., так і в першій половині XIX дворяни надавали перевагу вступу нижніми чинами до гвардійських полків. На нашу думку, змінилися тільки причини, які спонукали їх до цього. Якщо у XVIII ст. основною причиною цього явища було упереджене ставлення до військових навчальних закладів, то у другій чверті XIX ст. основною причиною ставала відмова у прийнятті на навчання через брак вільних місць. Саме тому у другій чверті XIX ст. головним джерелом поповнення офіцерського корпусу російської армії були дворяни, які вступали на військову службу юнкерами та добровольцями.

Згідно із законами Російської імперії, чин “юнкер” до 1864 р. присвоювався лише дворянам [7], проте добровольцем чи унтер-офіцером міг стати представник і іншого стану. За часів правління імператора Миколи I знову повертаються до практики присвоєння офіцерського чину особам недворянського стану. Вже у 1829 р. були внесені зміни і визначені строки для присвоєння офіцерського чину особам різних станів, у тому числі й різночинцям. Це положення закону дуже сильно зачепило самолюбство дворян. Тим більше, що згідно з цим законом відкривалася можливість для представників недворянського стану не лише служби в армії, але й у гвардії, яка

вважалася святою святих і тільки для служби дворян. Це дало підставу сучасникам відмітити, що Микола I не тільки скоротив термін служби для присвоєння різночинцям офіцерських чинів, але при ньому з'являються офіцери з бурбонів (колишніх солдатів) не тільки в армії, але й у гвардії [8]. На нашу думку, це стало основною причиною зниження освітнього цензу офіцерів, на що знаходимо численні нарікання в спогадах сучасників.

Необхідно відмітити, що ще в першій чверті XIX ст. на рівень освіти офіцерів, які отримали офіцерський чин будучи нижніми чинами, була звернена увага, однак, це дало незначні результати. Так, у 1828 р. командир корпусу внутрішньої охорони генерал-ад'ютант граф Комаровський повідомляв Миколі I, що більшість офіцерів його корпусу настільки малограмотні, що не можуть виконувати покладених на них обов'язків [9]. Таке становище не могло не привернути увагу уряду, який із 1829 р. почав підвищувати вимоги до нижніх чинів, котрі мали намір отримати офіцерський чин. Присвоєння офіцерського чину добровольцям і юнкерам відбувалось, як правило, після вислуги в нижніх чинах певного строку, тривалість якого залежала від рівня отриманої освіти, від приналежності особи до дворянського стану, а також після успішного складання відповідних екзаменів [10].

Тим, хто вступав до армії добровольцями, офіцерські чини присвоювались через різні строки. Перш за все, це залежало від того, на яких правах людина вступала на військову службу. З цієї точки зору добровольці поділялися на дві категорії: вступники “на правах студентів”, тобто, ті, хто отримав освіту, наприклад, в університеті, і “на правах дворян”, як правило, це були дворянські “недорослі”, які, якщо і мали освіту, то дуже недостатню. Якщо доброволець вступав на військову службу “на правах студентів”, то для отримання офіцерського чину йому достатньо було прослужити в унтер-офіцерському званні від трьох до шести місяців. При цьому, термін перебування в нижньому чині до присвоєння офіцерського чину міг бути більш

тривалим, ніж вказувалось у законі. Так, О.М.Дондуков-Корсаков з цього приводу згадував: “Вступив у полк юнкером на трьохмісячних університетських правах, а прослужив у цьому званні 14 місяців” [11]. Д.І.Никифоров, згадуючи початковий період своєї військової кар’єри, вказував на те, що також перебував більш тривалий термін у нижніх чинах, ніж це було передбачено законом [12].

Якщо особа вступала на військову службу “на правах дворян”, тоді необхідно було прослужити в унтер-офіцерському чині два-три роки й перед наданням офіцерського чину скласти відповідний екзамен. Г.Д.Щербачов писав: “У 1840 році я вступив на службу в гвардійську кінну артилерію юнкером. У 1843 році, після складання екзамену в офіцерських класах Артилерійського училища, мені було присвоєно офіцерське звання” [13].

Добровольці, які вступали на військову службу, поділялися на три розряди в залежності від “прав на походження”. Відповідно до цього розподілу, до першого розряду відносились сини особистих дворян, які мали право на почесне потомствене громадянство, діти священників, купців 1-ої та 2-ої гільдії, які мали гільдійське свідоцтво упродовж 12 років, лікарів, аптекарів й ін. Вони повинні були при вступі на військову службу подати до військового відомства свідоцтво про приналежність до відповідного стану. Добровольцям цієї категорії присвоювався офіцерський чин після вислуги в унтер-офіцерському званні протягом 4-х років.

До другого розряду належали однодворці, які мали право на дворянське звання, діти почесних громадян, купців 1-ої та 2-ої гільдії, які не мали гільдійського свідоцтва упродовж 12 років. Термін перебування в унтер-офіцерському званні визначався для 2-го розряду в 6 років.

Нарешті, до третього розряду відносились сини купців 3-ої гільдії та міщан. Присвоєння офіцерського чину цій категорії відбувалось після 12 років вислуги в унтер-офіцерському званні [14].

Бажаючих вступити на військову службу на правах дворян у другій чверті XIX ст. було багато, що, на нашу думку, стало причиною, по-перше, створення чітких правил вступу дворян на військову службу, а по-друге, покладання обов'язку на Предводителів повітового дворянства мали довести до відома дворян своїх повітів, за наявності яких документів та дотримання яких вимог бажаючих можуть зарахувати на військову службу. Як зазначалося в документі, до таких заходів уряд вдавався виключно для того, щоб дворяни, які приїхали просити про зарахування їх на військову службу, не гаяли марно часу, не витрачали зайві гроші для листування з батьками, на проживання у чужому місті, а, приїхавши у міста, де знаходились штаби корпусів, мали всі необхідні документи і були зараховані на службу [15]. Але, якщо звернути увагу на дату цього документу – 1849 рік – то надмірна опіка держави стає зрозумілою. На нашу думку, у такий спосіб уряд намагався зменшити кількість дворян, які б роз'їжджали по містах імперії, і внаслідок молодого віку, залишаючись без нагляду батьків, могли б потрапити під “поганий” вплив.

Загалом, погляди на систему підготовки офіцерських кадрів у другій чверті XIX ст. були суперечливі. Це, можливо, пояснюється, насамперед тим, що офіцерський корпус складався з двох якісно різних складових. З одного боку, були офіцери – випускники військово-навчальних закладів, які з недовірою і навіть зневагою відносились до офіцерів, які не мали спеціальної військової освіти. Перші не вважали їх власне військовими, що безпосередньо відбивалось на взаємовідносинах в офіцерському середовищі. Також і ті, хто вступив на службу без військової освіти з деякою недовірою відносились до випускників військово-навчальних закладів, вважаючи, що отримати знання військової служби можна лише безпосередньо у військах, і заради цього не має потреби віддавати свої кращі роки навчанню у спеціальних закладах. Мало місце навіть упереджене ставлення до випускників кадетських корпусів. Підтвердженням таких взаємовідносин і відображенням цього факту в

суспільній думці є свідчення сучасників. Так, Г.Д.Щербачов, маючи можливість спостерігати за своїми товаришами по службі, дійшов висновку, що освіта в кадетських корпусах накладає негативний відбиток на своїх вихованців [16]. Але якщо юнкери критикували випускників військово-навчальних закладів, то в останніх приводів для критики було ще більше. У сучасників були, мабуть, підстави саме так сприймати один одного. Адже за винятком офіцерів, які вступали на військову службу “на правах студентів”, решта мали вкрай низький освітній рівень, не дивлячись на всі спроби уряду створити для них освітній бар’єр. Так, до армійської піхоти потрапляли добровольці, які, як правило, до 17-18 років “навчались ледь не в парафіяльного дяка на мідні гроші” [17].

Домашня освіта, як правило, проходила без дотримання вимог, встановлених у навчальних програмах, що ставало причиною наявності різного рівня у підготовці дворян. Наставники готували своїх підопічних так, як дозволяв їм власний освітній рівень і як вони вважали за необхідне. Досить часто таке навчання не відповідало вимогам часу. Натомість у спеціальних військових навчальних закладах чи юнкерських училищах, створених при штабах армій, навчання проходило за спеціальними програмами. Зокрема, програма юнкерського училища при Гренадерському корпусі включала такі предмети: Закон Божий, арифметика, вищий математичний клас, граматики, французька та німецька мови. З військових предметів вивчали рекрутську школу, ротне, батальйонне навчання, розсипний стрій. Також вивчали поняття про бойові порядки та лінійні навчання, були заняття з артилерії та польової фортифікації [18]. Звісно, при підготовці за такою програмою, юнкери набували якщо не вміння, то принаймні певні знання та навички військової служби, чого були позбавлені дворяни, які отримували так звану домашню освіту. Так, О.Г.Щербатов, часи навчання якого відносились до другої половини XVIII ст., зазначав, що вітчизняних наставників майже не було і навчали юнаків іноземці,

які в більшості своїй були французами, до того ж не з найкращими моральними якостями [19]. У першій половині XIX ст. серед наставників з'являються й співвітчизники, але це мало вплинуло на якість підготовки молодих дворян, які отримали домашню освіту, тому що, як і раніше, отримуючи офіцерський чин, вони не мали майже ніяких знань, що дало підставу командирю 4-го армійського корпусу генерал-ад'ютанту Вітовтову відзначити, що офіцери з юнкерів абсолютно не знають військових наук і взагалі мають дуже обмежені знання [20].

Маючи висловлювання двох генерал-ад'ютантів, Комаровського на початку правління Миколи I й Вітовта на початку правління Олександра II, ми можемо констатувати, що, незважаючи на всі заходи, які вживав уряд, рівень освіти офіцерів російської армії, які отримували військовий чин з нижніх чинів, залишався достатньо низьким. При цьому необхідно відмітити, що уряд зі свого боку намагався зробити все, щоб підвищити знання офіцерів. Зокрема, були встановлені екзамени для тих, хто бажав отримати офіцерський чин, пройшовши підготовку у військах.

Екзамени при присвоєння офіцерського чину згадують багато сучасників. Однак, одні лише констатують факт його складання, інші характеризують цю процедуру, зазначаючи, що екзамен зводився до простої формальності. Були й такі, які писали про відсутність будь-якого екзамену. Так, негативну характеристику дореформеній армії й рівню підготовки юнкерів і добровольців ми знаходимо в спогадах військового міністра Д.О.Мілютіна. Він відмічав, що більшість офіцерів - це люди, які не мали ні військової, ні цивільної освіти. Юнкери, - на його думку, - вступали до полку без будь-якої підготовки, прослуживши нарівні з солдатами певний час, після чого їм присвоювався офіцерський чин без екзаменів [21]. Але, якщо Д.О.Мілютін говорить про відсутність екзаменів при присвоєнні офіцерського чину, то офіційні документи та інші сучасники свідчать про інше. Зокрема

М.Глиноєцький, аналізуючи законодавство того часу, вказував, що з 1829 р. було встановлено, щоб надання офіцерського чину нижнім чинам проводилось тільки після суворого випробування, проведеного найближчим начальством, а в сорокових роках вимоги збільшились і вже були встановлені экзамени за затвердженими програмами [22].

З цього часу встановлювалось і місце складання экзамену, яке визначалось тим командиром, у військах якого проходила служба кандидата в офіцери. Це могли бути офіцерські класи Артилерійського чи Інженерного училищ або кадетські корпуси. Інші сучасники також згадують, що перед наданням офіцерського чину вони складали экзамени. Наприклад, генерал-лейтенант В.І.Ден писав: “нудно й одноманітно, хоча благополучно пройшли майже два роки, але я витримав офіцерський экзамен і мені був наданий офіцерський чин” [23].

Про экзамени, як було зазначено, йдеться не тільки у джерелах особистого походження, але й в офіційних документах, з яких, до речі, ми можемо дізнатись про об’єм знань, які вимагались від бажаючих отримати офіцерський чин. Так, наприклад, для надання офіцерських чинів в артилерії юнкерам і фейєрверкерам необхідні були знання з арифметики, тригонометрії, алгебри, креслення артилерійських знарядь, виробництва пороху й виготовлення снарядів, відомостей про лиття й про використання артилерійських знарядь [24]. Відповідно до положення 1844 р. добровольці, які вступали до піхоти чи кавалерії, складали экзамен із семи, а в польовій артилерії – з дев’яти предметів.

Необхідно відзначити, що сучасники, говорячи про формальний підхід до прийняття экзамену, певною мірою лукавили, бо з офіційних джерел нам стає відомим, що уряд Миколи I підходив до цього питання досить серйозно. Зокрема, було не тільки передбачено складання экзамену, але й вірогідність того, що спроба скласти экзамен не буде успішною. Так, у Зводі військових

постанов зазначалось, що дворяни, які не можуть скласти екзамен, мають право просити про прийняття їх на службу не в армію, а за вибором в учбові карабінерні полки, учбовий саперний батальйон або у війська окремих корпусів: Кавказького, Оренбурзького, Сибірського та Фінляндського [25].

Не дивлячись на різні знання, рівень підготовки, знатність походження, офіцери у другій чверті XIX ст. склали своєрідну корпорацію. Подібну характеристику ми знаходимо в спогадах Г.Д.Щербачова, який вступив на службу юнкером, прослужив до 70-х рр. XIX ст. і мав можливість порівняти взаємовідносини офіцерів у період до і після Великих реформ. Він відзначав: “Порівнюючи минуле з сучасним, не можна не сказати, що почуття товарищескості в гвардійській кінній артилерії в 40-50-х роках було більш розвинуте, ніж пізніше. Офіцери склали в той час згуртовану корпорацію, у якій начальство не раз знаходило потужну опозицію його свавільним діям” [26]. На нашу думку, почуття товарищескості добре впливало на військову корпоративність, сприяло підтримці на належній висоті моральності й честі військової корпорації, примушуючи кожного офіцера цінувати думку своїх товаришів і не протиставляти кардинально себе іншим. Взаєморозуміння і корпоративність, про які пише сучасник, існували і в інших армійських підрозділах, а не тільки у гвардії. Зокрема, про це згадує П.О.Степанов, говорячи про часи після російсько-турецької війни 1828-1829 рр. і польського повстання, які, за його словами, дуже вплинули на взаємовідносини між офіцерами. За умови розмаїтості здібностей, доходів, знатності й, головне, що нас цікавить, освіти всі офіцери виступали згуртованим колективом, і якщо не були друзями між собою, то всі були братами, яких об’єднували одні думки й одні почуття” [27]. Так, ми бачимо, що суспільство в цілому, і корпорація офіцерів зокрема, по-різному сприймали процеси, які проходили в армії. Якщо в суспільстві побутувала думка про те, що між офіцерами, які отримали спеціальну військову освіту, й тими, хто такої освіти не мав, була суттєва

різниця, то у середовищі офіцерів, за спогадами сучасників, протиставлення одних іншим не було, що, в свою чергу, добре відбивалось на їхніх взаємовідносинах.

Таким чином, без упереджень можна сказати, що в другій чверті XIX ст. найбільш дієвим каналом поповнення армії офіцерськими кадрами були юнкери, добровольці та унтер-офіцери, які отримували офіцерський чин після вислуги нижніми чинами через встановлений законом час та в чітко визначеному порядку. Дворяни були зацікавлені вступати на військову службу безпосередньо, минаючи військові навчальні заклади внаслідок різних причин, а уряд був зацікавлений у прийомі таких бажаючих на службу. Тому, маючи потребу в поповненні офіцерського корпусу, з одного боку, уряд ішов на поступки у справі надання офіцерського чину представникам різних станів, а з іншого, – розуміючи, що офіцери повинні мати відповідні своєму чину знання, поступово й постійно підвищував вимоги до бажаючих отримати офіцерський чин. І хоча уряд на певному етапі своєї діяльності намагався прийняти рішення про відмову дворянам у прийнятті на службу нижніми чинами з подальшою вислугою, але кількісний склад офіцерського корпусу показав не конструктивність такого рішення, оскільки у другій чверті XIX ст. військова служба для дворян залишалася чи не єдиною справою, яка надавала їм високого статусу у суспільстві.

Сноски

1. Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1856 гг. в связи с современной ей политической обстановкой в 2-х томах. – Спб.,1908.
2. Редигер А.Ф. Комплектование и устройство военной силы. В. 2-х ч. – Спб.,1913.
3. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал. – М.,1973. – 616 с.
4. Баграмов И. Краткий исторический обзор отбывания военной службы нашим дворянством и образование государственного ополчения // Военный сборник (далі – ВС). – 1899. - №11. – С.174.

5. Историческое обозрение военно-сухопутного управления. 1825-1850 годы. – Спб.,1850. – С.46.
6. Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА). – Ф.1289. – Оп.3. – Спр.50. – Арк.3.
7. Російський державний історичний архів. – Ф.1150. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.6.
8. Романович – Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII до отмены крепостного права. – Спб.,1870. – С.219.
9. Цит. по: Глиноецкий Н. Исторический очерк развития офицерских чинов и системы чиновпроизводства в русской армии // ВС. – 1887. - №4. – С.279.
10. Повне зібрання законів Російської імперії. II-ге зібрання (далі – ПЗЗ II). – Т.19. - №17887.
11. Дондуков-Корсаков А.М. Мои воспоминания // Старина и новизна. – 1902. - №5. – С.187.
12. Воспоминания из времен императора Николая I Д.И. Никифорова. – М.,1903. – С.52.
13. Двадцать лет молодости. Воспоминания Григория Дмитриевича Щербачева. – М.,1890. – С.5.
14. ПЗЗ II. – Т.3. - № 2874.
15. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф.442. – Оп.82. – Спр.648. – Арк.4 зв.
16. Двадцать лет молодости. Воспоминания Григория Дмитриевича Щербачева. – М.,1890. – С.8.
17. Юнкерские школы в армии // ВС. – 1861. - №6. – С.378.
18. РДВІА. – Ф.1196. – Оп.1. – Спр.85. – Арк.1-4 зв.
19. РДАДА. – Ф.1289. – Оп.3. – Спр.50. – Арк.3.
20. Приказ по 4-му армейскому корпусу № 106 от 1859 года.
21. Цит. по: Федоров А.В. Русская армия 50-70-х годов XIX века. – Л.,1959. – С.176-177.
22. Глиноецкий Н. Исторический очерк развития офицерских чинов и системы чиновпроизводства в русской армии // ВС. – 1887. - №4. – С.280.
23. Ден В.И. Записки генерал-лейтенанта Владимира Ивановича Дена // Русская старина. – 1890. - №1. – С.68.
24. РДВІА. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.35.
25. Свод военных постановлений. – Спб.,1838. – Т.V. – Ст.7.
26. Двадцать лет молодости. Воспоминания Григория Дмитриевича Щербачева. – М.,1890. – С.43.
27. Степанов П.А. Двадцать пять лет лейб-гвардии в Егерском полку // ВС. – 1877. №7. – С.179.